

Η ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΨΑΛΙΔΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Πού συνηδίασε να ονομάζουμε «κλασική»

του Δημήτρη Αγγελάτου

«**Η** μνήμη μου, κύριε, είναι ένας σωρός από σκοπιδιά», υπογραμμίζει στο κείμενο του Μπόρχες «Φοίνες ο μνήμων», από τις *Μυθολογίες*, ο δμώνυμος ήρωας. Ο συσχετισμός αυτός σημασιολογεί υπονοητικά για τις (αναγνωστικές) συνήθειές μας την άχρηστη, την περιττή μνήμη ή αντίθεση είναι πέραν πάσης αμφιβολίας: «Εμείς», σημειώνει ο αφηγητής, «μέ μιά ματιά, αντιλαμβάνομαστε τρία ποτήρια πάνω σ' ένα τραπέζι· ο Φοίνες δλα τὰ φύλλα, όλες τὲς ψαλίδες κι δλα τὰ σταφύλια μιάς κληματιάς». Ήξερε τὰ σχήματα πού είχαν τὰ σύννεφα τοῦ νοτιῶ τὸ ξημέρωμα τῆς 30ῆς Ἀπριλίου χίλια δκακόσια ὀγδόνητα δύο, καὶ μπορούσε νὰ τὰ παραβάλεϊ στὴ μνήμη του με τὰ νερά ἑνὸς δερματόδετου διβλίου πού τοῦ ἔριξε κάποτε μιά ματιά, καὶ με τὰ σχήματα πού ἀφροῦ πού σήκωσε ἕνα κοιλί σπὸ Ρίο Νέγκρο, τὴν παραμονὴ τῆς μάχης τοῦ Κεμπράτσο».

Καὶ ἀν' αὐτὸς ὁ τερατώδης γιὰ τὰ μέτρα μας ἄνθρωπος ζοῦσε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι ἕνα χρόνια (γεννήθηκε με τὸν τρόπο τοῦ Μπόρχες τὸ 1868 καὶ πέθανε τὸ 1889): Καὶ ἀν' ἀφιερωνόταν ἀποκλειστικὰ στὸ διάβασμα:

Αὐτὰ ὁ Φοίνες. Καὶ ἐνῶ λογικὰ θὰ σκεφτόμαστε ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς θὰ ἦταν μοναδικός, ξαφνικὰ καὶ ἀπρόσμενα ἀνακαλύπτουμε τὸ ταίρι του σ' ἕναν ὁμολογουμένως ἀπίθανο τύπο, ἕναν «ὑπάλλῃλο δασονομία», ὅπως αὐτοσυστήνεται, ὁ ὁποῖος, ἀπαντώντας σέ μιά ἐρώση τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ τῆς Λυόν *Le Bulletin des Lettres*, δήλωνε ἀπερίφραστα ἐν ἔτει 1933 ὅτι διαβάσει μ' ἕνα ψαλίδι στὸ χέρι· ἔκοβε λοιπὸν ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλιαναγνώστης αὐτὸς «ὑπάλλῃλος δασονομία» ἀπὸ τὰ διβλία του ὅσες σελίδες ἔκρινε ὅτι τοῦ ἦταν ἀδιάφορες, καὶ τὲς πέταγε στὰ σκοπιδιά: «Ἐχω μιά διβλιοθήκη ἀποκλειστικὰ τοῦ γούστου μου, πού δέν τὴ θεωρῶ παράδειγμα πρὸς μίμηση. [...] Ὑπάρχουν ἐκεῖ διβλία ὀλων τῶν εἰδῶν· ἀλλὰ, ἀν τὰ ἀνοίξετε, θὰ ἐκπλαγεῖτε. Εἶναι ὀλα τους λειψὰ· ὀρισμένα δέν ἔχουν παρὰ δύο ἢ τρία φύλλα. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ εἶναι οὐνεπὲς με τὲς συνήθειές του· ἔτσι, καὶ νὰ με σὺμπαθατε, διαβάσει με ψαλίδι, καὶ κόβω ὀ, τι δέν μου ἀρέσει. Με αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἀναγνώσεις μου εἶναι πάντα εὐχάριστες. Ἀπὸ τοὺς Λύκους κράτησα δέκα σελίδες· λίγο λιγότερες ἀπὸ τὸ Ταξίδι στὰ δάθη τῆς νύχτας [τοῦ Σελίν]. Ἀπὸ τὸν Κορνέιγ κράτησα ὀλο τὸν Πολύενκτο καὶ ἕνα μέρος τοῦ Σίντ. Ἀπὸ τὸν Ρακίνα μου δέν ἔχω ἀφαιρέσει σχεδὸν τίποτα. Ἀπὸ τὸν Μπωντλαίρ κράτησα διακόσιους στίχους καὶ ἀπὸ τὸν Οὐγκώ καὶ τὴν λιγότερο. Ἀπὸ τὸν Λά Μπριγιέρ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν «Καρδιά». [...] Ἀπὸ τὴν Κυρία Σεβινέ τὲς ἐπιστολές γιὰ τὴ δίκη τοῦ Φοινέ· ἀπὸ τὸν Πρῶστ, τὸ δέπντο στὴς δούκισσας Γκερμάντ [...]».

(Ὁμιλία στὸ «Σπίτι τῆς Κύπρου»: Ἀθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1996)

Ἡ ὀριακὰ δάρδαρα (γιὰ τὰ μέτρα ἑνὸς καλλιεργημένου ἀνθρώπου) αὐτὴ συμπεριφῶρα φαίνεται νὰ εἶναι ὁ μόνος τρόπος πού διέθετε ὁ ἀνεπιτήδευτος ἀναγνώστης τοῦ 1933 γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ διατηρεῖ μιά ζωντανὴ ἐπικοινωνία με τὰ διβλία, μιάς καὶ ἡ μνήμη του μάλλον δέν τὸν βοηθοῦσε· ὁ Φοίνες, τὸ εἶδαμε, δέν εἶχε τέτοια πρόβλήματα: με τὴ μνήμη πού διέθετε, θὰ μπορούσε, ἀν ζοῦσε λίγο περισσότερο, νὰ ἦταν ὁ ἴδιος μιά διβλιοθήκη, ἀλλὰ φησικὰ δέν θὰ μπορούσε σέ καμία περίπτωση νὰ εἶναι ἰδεώδης συγκάτοικος τοῦ «ὑπάλλῃλου δασονομία». Ἀν κρινόμε ἀπὸ τὲς ἐξεζητημένες συνήθειες τοῦ τελευταίου.

Ὁ τι συνδέει τοὺς δύο περιέργους αὐτοὺς ἀθρώπους εἶναι μιά ἀναγνωστικὴ παθολογία, μακροσκοπικῆς ἕξης γιὰ τὸν Φοίνες, μικροσκοπικῆς γιὰ τὸν «ὑπάλλῃλο δασονομία», πού προκαλεῖ ὀραστικὰ τὲς ἀναγνωστικῆς μας συνήθειες: τοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ κλείσουν τὰ διβλία τους, ἄρτια ἡ πετσουμέννα — δέν ἔχει σημασία· ἢ, γιὰ νὰ τὸ πῶ διαφωρητικὰ, καὶ οἱ δύο, χάρι στὸ μνημονικὸ συνεχῆ πού τροφοδοτεῖ με διαφωρητικὸ τρόπο τὴν (ἀναγνωστικὴ) ζωὴ του καθενός, ἐπὶ μοῖμον δάσεως δέν διαδίδουν ἀλλὰ ξαναδιαδίδουν ἀνοικτὰ διβλία (ὀδόκληρα ὀ ἕνας, ἐπιλεγμένα κομμάτια τους ὀ ἄλλος): ἀνοικτὰ διβλία ὀπως καὶ ἡ ζωὴ, ὀχι ἀσφαλῶς μόνο ἡ ἀναγνωστικὴ.

Ὁ ἀναγνώστης λοιπὸν, σύμφωνα με τὲς παραπάνω ὑπερδολικῆς (γι' αὐτὸ καὶ ἐνδιαφερόμενος) συμπεριφῶρες, φαίνεται νὰ ἔχει δύο σὺν μιά ἐπιλογές: ἢ θὰ τείνει πρὸς τὸν Φοίνες ἢ θὰ τείνει πρὸς τὸν «ὑπάλλῃλο δασονομία» (προσωπικὰ θὰ τὸν προτιμοῦσα κάποιον στὴ μέση), ἢ (καὶ σὰς παρακαλῶ νὰ με συμπάθατε καὶ ἐμένα τώρα) δέν θὰ εἶναι ἀναγνώστης.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ὁ λόγος, πού ἔπεται ἐδῶ, θὰ εἶναι γιὰ τὴ μνήμη καὶ γιὰ ὀ, τι τὴν ἀντιστρατεύεται. Ἀς τὰ πάρομε με τὴ σειρά.

Κάθε ἀναγνώστης (ἀλλὰ ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφερεῖ ὀ σημερινός) διαδίδει μέσα στὴν ἐποχὴ του, ἄρα με δεδομένους, χωρὶς ὀμως αὐτὰ νὰ σημαίνει καὶ ἄγνωστὸς ἢ μάλλον ὀμοῦτος, εἰδολογικοῦς (γιὰ τὴ λογοτεχνία) καὶ πολιτισμικοῦς εὐρύτερα κώδικες.

Κινεῖται λοιπὸν, ὀπως λέγεται, μέσα σέ ὀρισμένο «ὀρίζοντα» προσδοκιῶν καὶ ἀνταποκρίνεται στὰ ἐρεθίσματα πού τὸν περιβάλλουν ἢ κατὰ τὴ συνθῆστερη ἐκδοχὴ τὸν πολιοροῦν μὲχρι νὰ τοῦ ἐπιβληθῶν «ζεῖ μ' ἀλλὰ ἰδῶμα καὶ (ὑποτιθεταὶ ὀτι) ἐπιλέγει μέσα σ' ἕνα εὐρύτερο σὺστημα μῶδας καὶ κατανάλωσης, πού στὲς μέρες μας παίρνει διαστάσεις. Οἱ δυνατότητες ἐπιλογῶν τοῦ καταναλωτῆ καὶ εἰδικότερα τοῦ καταναλωτῆ ἀναγνώστη παρελάνουν θὰ ἔλεγε κανεὶς μπροστὰ στὰ μάτια του, καὶ δέν τὸν ἐγκαταλείτουν σχεδὸν ποτὲ· εἶναι διαρκῶς παροῦσες καὶ θεβαίως συντονισμένες στὸ κοινὸ (πολιτισμικὸ) μῆκος κύματος τοῦ «κλίτ»: εἶναι ὀρατές, ἢ μιά δέιλια στὴν ἄλλη, ἢ μιά (ὑποτιθεταὶ) πὸ «ῶραία» καὶ πὸ «διαφωρητικὴ» ἀπὸ τὴν ἄλλη· ὀλες τέλεια ἐφῆμερες.

Καί φυσικά όταν διάσημοι τηλεοπτικοί αστέρες αναλαμβάνουν να «παίξουν» την Ιστορία ενός (κατά κανόνα αδιάφορου από αισθητική άποψη) μυθιστορήματος, πού έχει «δραματοποιηθεί» για τις ανάγκες του σχετικού «σήριαλ», αυτό το μυθιστόρημα, κυριολεκτικά διάφανο πλέον, κατοχυρώνει την έξαρσης δεδομένη ταυτότητα και τον προορισμό του, ότι δηλαδή «γράφτηκε» για να τό δούν και να τό καταναλώσουν αναγνώστες-θεατές, ότι ανήκει στην επικράτεια του θεάματος.

Μπορεί συνεπώς να καταναλώνει κανείς εύκολα και γρήγορα πολιτισμικά αγαθά (είναι εκεί και τόν περιμένουν) μέσα σ' ένα ασφυκτικά όμοιογενές και συμπαγές παρόν, ένα παρόν πού δέν μπορεί να επιτρέψει την υπέρση όποιοδήποτε (χωροχρονικό) δάθους πεδίου, και αυτό συμβαίνει γιατί δέν υπάρχει ή δέσμευση — πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό — κάποιου μέτρου σύγκρισης, προσερχόμενου απ' ό,τι σνήθως ονομάζουμε παράδοση: καταναλώνονται βιβλία, αλλά σίγουρα είναι πολύ δύσκολο να «θυμηθεί» κανείς τί του άπέφεραν αυτά πού διάβασε (έτσι όπως τά διάβασε), τί έκαναν αϊτέξ οί λέξεις για τή ζωή του.

Στό παραπάνω πλαίσιο αναφορών ότιδήποτε άπαιτεί προσπάθεια και δαπάνη χρόνου ιδεολογικοποιείται και άπορρίπτεται τουλάχιστον ως «περιττό»: ποιός ό λόγος, για παράδειγμα, να σέ άφορά ή Πάπυσα Ίωάννα του Ροΐδη, ή να τρέχεις στους δώδεκα τόσους τόμους τής μετάφρασης του Άναξητώντας τόν χαμένο χρόνο του Μ. Προύστ, πού έκανε ό Π. Ζάννας, ή να άσχοληθείς (πού σημαίνει όχι άπόως να τά άγοράσεις) με τά «δράκωδη» μυθιστορήματα του Όδυσσέα του Τζ. Τζόνς, του Μόμπι-Ντίκ του Χ. Μέλβυ, του Τρίστραμ Σάντι του Α. Στέρν και του Ζύ. Μπλάζ του Λεσάζ; Ή, για να τό θέσω διαφορετικά, σέ μικροσκοπικό τώρα έπίπεδο (ός θυμηθούμε εδώ τόν «υπάλληλο δασονομίας»): τί σημασία έχει άν δέν γνωρίζεις (και βέβαια δέν τό γνωρίζεις γιατί πρέπει να τό ψάξεις στις σελίδες των βιβλίων, και όχι άλλου) τήν παραβολή του φύλακα του Νόμου στο τέλος τής Δίχης του Φρ. Κάφκα, τις τελευταίες ώρες του Ζυλιέν μέσα στη φυλακή στο Κόκκινο και τό μαϊτρο του Σταντάλ, τήν έκτοίηση τής περιουσίας τής κ. Άρνου στην Αισθηματική άγωγή του Γκ. Φλωμπερ, εκεί όπου μπροστά στα μάτια του Φρεντερίκ «τά μεσοφύρια, τά σάλια, τά μαντίλια, ως και τά ποικάμισα» τής άγαπημένης του «είχαν περάσει από χέρι σέ χέρι (και) τότε κάποιος τά πετούσε από μακριά, κι έξαφνα διέσχιζαν τόν άέρα άσπρες βολίδες», τή σκηνή του «γλεντιού» του ύποχθόνιου κεντρικού ήρωα, του έξαίστου εκείνου τραγικού του ύποχθόνιου, και των παιών συμβατητών του στο Ύπόγειο του Ντοστογιέφσκι, ή τόν έπίλογο του Δόν Κιχώτη του Θεοδάντες, όταν ό χιμαιρικός ήρωας καταφέρει μόνο στο κρεβάτι του θανάτου να άπάλλαξει από τόν άθυσσαλέο κύκλο τής μμητικής επιθυμίας;

Όλ' αυτά είναι άνώφελα, χρονοδόρα, άπαιτούν άνάγνωση με μόλυδο και χαρτί (και, ένδεχομένως, ψαλίδι), και επιτέλους δέν συζητεί κανείς σήμερα γι' αυτά, έκτός από δρισμένους και αυτοί για ειδικούς λόγους, άν όχι λόγω διαστροφής ή ύπεροψίας, επαγγελματικής ή/ και προσωπικής: και εδώ βεβαίως θά συμβάλλει ό κριτικός ή ό,τι άλλο περί λογοτεχνίας λόγος, κύρια άποστολή του όποίου είναι ή ένημέρωση του κοινού με γρήγορες, ένκρινες και δελεαστικές πληροφορίες για τόν συγγραφέα και τήν υπόθεση (τί άλλο;) των βιβλίων: γι' αυτό άλλωστε και ό συγκεκριμένος λόγος παίρνει, ειδολογικά μιλώντας, τή μορφή του δελτίου Τύπου (αυτό όμως είναι ένα άλλο ζήτημα, πού έχει και θεωρητικό ένδιαφέρον).

Ό έξορισμός από τή σφαίρα του εφ'ήμερον όλων των προηγούμενων όγληθρών ένασχολήσεων είναι ένα πράγμα.

Τό τετριμμένο ρεπερτόριο όρων από εκείνο τό έννοιολογικό όπλοστάσιο δάσει του όποίου σνήθως όρίζεται ό πανάνθρωπινος χαρακτήρας του κλασικού έργου είναι ένα άλλο: τά κείμενα εδώ άκνητοποιούνται στα δάθρα τους: έχουμε έτσι εκείνα τά έξανλοπαιδικώς γνωστά και άφόρητα πληκτικά για όλους «ύψηλά πρότυπα» ανθρώπινης συμπεριφοράς, τά «αίώνια διδάγματα», τά «ιδεώδη», τό «δάθος» τής ανθρώπινης ψυχής, τους «αίώνιους» ήρωες, τά «άνυπερδλήττον κάλλους και δυνάμεις [μεγαλουρημάτων]», τήν «άπαστραπτούσα ζωηρότητα και γοητεία», τή «μεγαλοφυή» ένπνευση.

Άν γι' αυτού του τύπου προσδιορισμούς του όρου κλασικό θά μπορούσε — και δικαίως — να έχει κανείς σοβαρότατες έντρορήσεις, όπως ακόμα και για τόν ίδιο τόν όρο, θά συμφωνούσε, πιστεύω, τουλάχιστον με τό περιεχόμενο του έκτου και έβδομου από τους δεκατέσσερις όρισμούς πού προτείνει σχετικά ό Ι. Καλθίνο σέ δοκίμιό του για τό ποιά βιβλία πρέπει να θεωρούνται κλασικά: ό έκτος («Κλασικό είναι τό βιβλίο πού δέν έχει σταματήσει ποτέ να λέει όσα έχει να πει») και ό έβδομος όρισμός («Τά κλασικά έργα είναι βιβλία πού φθάνουν ως εμάς φέροντας στο σώμα τους τά ίχνη άναγνώσεων πού έχουν γίνει πριν από εμάς και φέρουν μαζί τους τά ίχνη πού άφησαν στον πολιτισμό ή και τους πολιτισμούς μέσα από τους όποιους πέρασαν (ή πού άπλά στή γλώσσα και στα ήθη)» όρίζουν, άνεξάρτητα από τόν όρο κλασικό, μιá κατάσταση πραγμάτων πού

αντιστρατεύεται εὐθέως τὸ σύστημα μόδας, μέσα στοῦ ὁποῖο ἐγγράφονται ἀναλώσιμα κείμενα ἢ κείμενα-θεάματα.

Ὁ ἀστερισμός τοῦ ἐφήμερου ἀπὸ τῆς μιάς, ὁ ἀνεξάντλητος λόγος τῶν κειμένων ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ μαζί ἀξεχώριστη ἢ ἀνθρωπολογικὴ τους διάσταση.

Στὴν πρώτη περίπτωση καθοσιώνεται μιὰ φαινομενικά ἰδιωτικῆς χρήσεως, «ἀνάλαφρη» ἐκδοχὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ λόγου (: οἱ «ἥρωες» καὶ τὰ μυθιστορήματα τῆς μιάς ἡμέρας), ἀπόλυτα διαυγῆς καὶ μονοδιάστατη, χωρὶς, ἐννοεῖται, ἀνησυχητικές, δηλαδή μὴ ἐλεγχόμενες, λεπτομέρειες ἢ ρωγμές, ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζει ἐκφοβιστικά ἢ μνήμη, ἢ συνείδηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁ Ἄλλος.

Στὴν ἀντίπερα ὄχθη, ἢ ἀνοιχτὴ κοινωνικὴ σκητὴ ἑνός διαρκούς δια-κειμενικοῦ καὶ δι-ἀνθρώπινου διαλόγου, ὁ ὁποῖος παίρνει σάρκα καὶ ὀστά μέσα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ συνίπαρξη (καὶ τὴν ἀναμέτρηση) ποικίλων λόγων, σημασιολογικά καὶ ἀξιολογικά φορτισμένων: κείμενα καὶ ἄνθρωποι σὲ μιὰ ἀδιάπτωτη σχέση ἀλληλοτροφοδοσίας.

Ἐδῶ τίποτα δὲν εἶναι ποτέ ἴδιο: οἱ λέξεις τῶν κειμένων ἀποκοτῶν τὴν ἀληθῆ ἱστορικὴ προοπτικὴ τους, τὸ θάρρος τῆς διαφοράς τους, καθὼς ὁ ἀναγνώστης, ἀνάμεσα στὸν Φοῖνεξ καὶ τὸν «ὑπάλληλο δασονομία», εἶναι σὲ θέση νὰ διαβάξει ὁ αὐτὸς τὴ μνήμη (: τὸ φορτίο τῶν προηγούμενων ποικίλων καὶ συχνά ἀπρόδλεπτων χρήσεών τους) ποῦ τίς ὑποστασιοποιεῖ καὶ τίς συνέχει εἰδολογικά: οἱ λέξεις ποῦ διαβάζονται ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη τοῦ 1990, τὴν ἴδια στιγμή τοῦ ἀποκαλύπτουν «ἐνθυμούμενες», δηλαδή δραματοποιώντας τὸ «παρελθόν» τους, τὸν ἄλλο τους ἑαυτό. Καὶ τοῦτο γίνεται ἐνίοτε αἰματηρά, ἂν σκεφθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, πῶς «ἀναπτύσσεται» τὸ ἐκτενές ἐπιστολικὸ μυθιστόρημα *Ἐπικίνδυνες σχέσεις* τοῦ Λακλό μέσα στοῦ ὀλιγοσέλιδο θεατρικὸ κείμενο τοῦ Χ. Μύλλερ, *Κοιναριέτο*.

Τὸ κείμενο καὶ ἡ εἰδολογικὴ του μνήμη γίνεται ἔτσι γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἕνα πεδίο ἀντιπαράθεσης, ἕνα ἀνοιχτὸ πεδίο μάχης, μέσα στοῦ ὁποῖο ὁ ἴδιος θὰ κατακτήσει μιὰ σπουδαία σοφία ὄχι μόνον γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ τὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ, ποῦ εἶναι ἀρρηκτα δεμένη μὲ αὐτά: τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ προσώπου καὶ τῶν ἀξιών τοῦ Ἄλλου, τῶν ἀρρηκτων δια-κειμενικῶν καὶ δι-ἀνθρώπινων (διάβαζε διαλογικῶν) δεσμών, ποῦ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ του.

☉ Ἡ τελειώσω μὲ τὰ λόγια τοῦ Μ. Μπαχτίν ἀπὸ τὸ κείμενό του σχετικὰ μὲ τὴ μεθοδολογία τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν: «Δὲν ὑπάρχει οὔτε πρώτη οὔτε τελευταία λέξη, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὄρια στὰ διαλογικὰ συμφραζόμενα (ἐκτείνονται στοῦ ἀπέραντο παρελθόν καὶ στοῦ ἀπέραντο μέλλον). Ἀκόμα καὶ παρελθούσες σημασίες, δηλαδή αὐτὲς ποῦ γεννήθηκαν στοῦ διάλογο τῶν παρελθόντων αἰώνων, δὲν μποροῦν ποτέ νὰ εἶναι σταθερές (ὀριστικές, μιὰ γιὰ πάντα ὀλοκληρωμένες) — πάντοτε θὰ ἀλλάζουν (ἀνανεώνονται) στὴ διαδικασία τῆς ἐπιζέμενης μελλοντικῆς ἐξέλιξης τοῦ διαλόγου. Σὲ κάθε στιγμή κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ διαλόγου ὑπάρχουν ἀπέραντες, ἀπεριόριστες μάζες λεησιμονημένων συμφραζόμενων σημασιῶν, ὅμως σὲ κάποια συγκεκριμένη στιγμή στὴν πορεία τοῦ διαλόγου ποῦ ἐξελίσσεται, ἀνακαλοῦνται καὶ ξαναγεννιοῦνται μὲ ἀνανεωμένη μορφή (σὲ νέα συμφραζόμενα). Τίποτα δὲν εἶναι ἀπόλυτα νεκρό: κάθε σημασία θὰ γιορτάσει τὴ γιορτὴ τῆς ἐπιστροφῆς της [...]».

